

ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ
НАПН УКРАЇНИ

Примак Юлія Володимирівна

УДК 316.614.5+159.924.7-053.6

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ
ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТІСНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ПІДЛІТКІВ
У НУКЛЕАРНІЙ СІМ'Ї**

19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2012

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у Чернігівському національному педагогічному університеті імені Т.Г. Шевченка, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор
Васютинський Вадим Олександрович,
Інститут соціальної та політичної психології
НАПН України,
завідувач лабораторії психології мас і спільнот

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук
Петрунько Ольга Володимирівна,
Київський університет імені Бориса Грінченка,
Педагогічний інститут,
завідувачка кафедри психології

кандидат психологічних наук
Яблонська Тетяна Миколаївна,
Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України,
лабораторія психології особистості ім. П.Р. Чамати,
старший науковий співробітник

Захист відбудеться 13 грудня 2012 р. об 11 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.457.01 в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України за адресою: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту соціальної та політичної психології НАПН України за адресою: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15.

Автореферат розісланий 9 листопада 2012 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

I. Ядан —

І.В. Жадан

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Традиційно вважають, що для формування особистісної ідентичності підлітків найважливішими є стосунки з однолітками, позаяк батьки втрачають свій авторитет (Л. Баландіна, В. Заслуженюк, О. Силіна). Проте стосунки з батьками відіграють виняткову роль у формуванні змісту такої ідентичності (І. Булах, В. Васютинський, З. Карпенко, В. Москаленко, Л. Орбан-Лембрик, М. Пірен). Особливо значущими вони стають у нуклеарній сім'ї, яка є базовою соціально визнаною моделлю, що складається з батьків і дітей, коли другі перебувають на утриманні в перших і не перебувають у шлюбі. Так постає особлива психологічна ситуація для підлітка, суть якої полягає в необхідності побудови таких стосунків із батьками та сиблінгами, які б конструктивно визначали формування його особистісної ідентичності. Це загострює проблему наукового пошуку механізмів структурно-змістової організації особистісної ідентичності підлітків у нуклеарній сім'ї.

Різноманітні аспекти особистісної ідентичності розглядали вітчизняні і зарубіжні автори. Г. Андреєва, Г. Теджфел, Дж. Тернер вивчали ідентичність у контексті психології соціального пізнання, Я. Коломінський і А. Реан – соціальної психології сім'ї та дитинства, М. Алексеєва, А. Варга, Е. Ейдемільер – психології дитячо-батьківських стосунків.

Досліджувались психологічні механізми формування особистісної ідентичності в структурі сімейних стосунків (М. Боришевський, А. Єлізаров, Л. Клочек, О. Макушина, Т. Яблонська), закономірності розвитку особистості в підлітковому віці (І. Бех, О. Дусавицький, В. Рибалко), ефективні засоби і стратегії оптимізації стану сім'ї загалом та окремих її членів (О. Бондаренко, Т. Буленко, Л. Долинська, З. Карпенко, Т. Яценко).

У працях багатьох дослідників наголошено на багатоструктурності та різнорівневості психологічних механізмів соціальної життєдіяльності особистості (Н. Антонова, Л. Виготський, Н. Манухіна, М. Обозов, Г. Стерлін, В. Ядов).

Важливим орієнтиром у роботі стали положення про самосвідомість як регулятор життєвого становлення особистості (С. Максименко, М. Найд'онов, Т. Титаренко, Н. Чепелева), про чинники й механізми формування ідентичності (О. Бодальов, П. Горностай, Е. Еріксон, А. Петровський, О. Петрунько).

Незважаючи на широке коло праць, присвячених дослідженню різних сторін формування ідентичності підлітків у сім'ї, маловивченими залишаються механізми її формування. Соціально-психологічні механізми формування особистісної ідентичності підлітків у нуклеарній сім'ї не були раніше предметом спеціального дослідження. Соціальна значущість проблеми та її недостатня наукова розробленість зумовили вибір теми дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах науково-дослідницької програми кафедри соціальної та практичної психології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка „Вивчення соціально-психологічних особливостей сучасної молоді” та узгоджено Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології НАПН України (протокол № 9 від 29.11.2011 р.).

Мета роботи полягає у визначенні змісту провідних соціально-психологічних механізмів формування особистісної ідентичності підлітків під впливом стосунків у нуклеарній сім'ї.

Завдання дослідження:

1. На основі узагальнення й систематизації теоретичних та емпіричних досліджень із проблем особистісної ідентичності і дитячо-батьківських стосунків визначити структуру, зміст, соціально-психологічні особливості та механізми формування особистісної ідентичності підлітків у сім'ї.

2. Побудувати теоретичну модель соціально-психологічних механізмів формування особистісної ідентичності підлітків у нуклеарній сім'ї.

3. Емпірично дослідити психологічну структуру та особливості особистісної ідентичності підлітків залежно від їхніх стосунків із батьками та сиблінгами в нуклеарних сім'ях.

4. Виявити соціально-психологічні механізми формування особистісної ідентичності підлітків у нуклеарній сім'ї, визначити їхній зміст.

5. Розробити програму соціально-психологічної корекції структурно-змістової організації особистісної ідентичності підлітків у зв'язку з дією виявлених механізмів.

Об'єктом дослідження є особистісна ідентичність підлітків.

Предмет дослідження: соціально-психологічні механізми формування особистісної ідентичності підлітків у нуклеарній сім'ї.

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань використано комплекс взаємодоповняльних методів дослідження:

1. Методи теоретичного аналізу проблеми (аналіз і систематизація) застосовано для узагальнення теоретико-методологічних засад дослідження феномена особистісної ідентичності дитини підліткового віку та його опосередкування впливами батьківської сім'ї і дією відповідних психологічних механізмів;

2. Емпіричні методи: анкетування – для збору соціально-психологічного анамнезу сім'ї; психосемантичний метод – для вивчення структурних складових особистісної ідентичності; психодіагностичне тестування – для визначення статусу особистісної ідентичності, актуальних его-позицій, рівня самоповаги та самоприниження, особистісної спрямованості, самоствалення, самооцінювання, особистісної ідентифікації, особливостей ставлення батьків

до дітей-підлітків, характеристики стосунків між членами сім'ї; прожеktivні методи – для вивчення особливостей і типу батьківсько-дитячих стосунків; соціально-психологічний тренінг – для здійснення психокорекції формування особистісної ідентичності дитини підліткового віку в нуклеарній сім'ї;

3. Кількісний аналіз результатів проводився за допомогою контент-аналізу, математико-статистичних методів обробки емпіричних даних: первинного статистичного аналізу, кореляційного аналізу, t-критерію Ст'юдента для незалежних вибірок, U-критерію Манна-Уїтні, однофакторного дисперсійного аналізу (ANOVA), критерію Н-Краскала-Уолеса, подвійних зразків Т-тесту і непараметричного тесту за критерієм Вілкоксона, факторного аналізу, критерію χ^2 .

Теоретичне й емпіричне дослідження проводилося протягом 2006–2011 рр. та складалося з чотирьох основних етапів. Ним було охоплено 515 осіб: 412 підлітків віком від 10 до 15 рр. (206 чоловічої та 206 жіночої статі) ЗНЗ № 1 та ЗНЗ № 27 м. Чернігова, їхніх батьків (103 особи). Випробувані групи дітей підліткового віку поділялися на кілька окремих вибірок, кожна з яких відповідала основним параметрам за віком, статтю, типом особистісної ідентичності, типом дитячо-батьківських стосунків і структурних особливостей нуклеарної сім'ї, сиблінгової позиції.

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження:

- визначено соціально-психологічні механізми формування особистісної ідентичності підлітка в нуклеарній сім'ї: ідентифікація (у таких її варіантах, як асиміляція, кліше-комунікація, інтерпретація), сепарація (усамітнення та паритетність), диференціація, емансипація;

- встановлено, що в повній нуклеарній сім'ї виразніше спрацьовують: ідентифікація-асиміляція – у стосунках із матір'ю, спорадична емансипація та ідентифікація-інтерпретація – з обома батьками; у неповній – ідентифікація-асиміляція в стосунках із матір'ю, інфантилізація та ідеалізація;

- виявлено, що формування особистісної ідентичності підлітка-одинака в нуклеарній сім'ї більше зумовлюється впливом ідентифікації-асиміляції, спорадичної ідентифікації-інтерпретації (насамперед із батьком); старшої дитини – ідентифікації-асиміляції (передусім із матір'ю), спорадичних ідентифікації-інтерпретації та сепарації-усамітнення; молодшої – ідентифікації-асиміляції (передусім із матір'ю), спорадичної паритетної сепарації;

- встановлено, що на формування псевдопозитивної особистісної ідентичності найбільше впливає ідентифікація-асиміляція, мораторію – ідентифікація-асиміляція та сепарація-усамітнення, дифузної ідентичності – сепарація-усамітнення, позитивної – ідентифікація-інтерпретація;

- доведено, що ефективність соціально-психологічної корекції структурно-змістової організації особистісної ідентичності підлітків у

контексті стосунків із батьками залежить від актуалізації дії ідентифікації-інтерпретації, диференціації, паритетної сепарації.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що врахування соціально-психологічних механізмів дасть змогу глибше й повніше розуміти труднощі і точніше оцінювати особливості формування особистісної ідентичності підлітків. Розроблена та впроваджена психокорекційна програма сприяє усуненню дефектів у структурно-змістовій організації особистісної ідентичності дітей підліткового віку (довідка про впровадження ЗНЗ № 27 м. Чернігова № 28 від 7.03.2012 р.) і може знайти застосування в консультативно-корекційній практиці сімейних психологів, практичних психологів у закладах освіти, соціальних працівників.

Результати дослідження висвітлено в лекційних і практичних заняттях під час викладання спецкурсу „Психологія дитячо-батьківських стосунків” для студентів спеціальності „Психологія” ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка (довідка про впровадження № 12 від 7.05.2012 р.), а також можуть бути використані у викладанні соціальної психології, спецкурсів із проблем сім’ї та особистості, психологічному консультуванні.

Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечено методологічним обґрунтуванням вихідних положень, відповідністю методичного інструментарію дослідження його меті та завданням, поєднанням якісного і кількісного аналізу емпіричних даних, застосуванням сучасного апарату математико-статистичної обробки.

Апробація результатів дослідження в практиці загальноосвітньої середньої школи здійснювалася в процесі психокорекційних занять ЗНЗ I-III ступеня № 27 м. Чернігова впродовж 2010–2011 рр.

Основні результати дослідження оприлюднено на таких наукових конференціях: Міжнародна науково-практична конференція „Проблеми духовності в психології розвитку особистості” (Ніжин, 2008 р.), Міжнародна наукова конференція „Соціально-психологічні трансформації особистості та суспільства на сучасному етапі” (Чернігів, 2008 р.), III Міжнародна науково-практична конференція „Проблеми переживання життєвої кризи” (Ніжин, 2011 р.), Міжнародна науково-практична конференція „Наукові дослідження сучасності” (Київ, 2012 р.), Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція „Психологія особистості: теорія, досвід, практика” (Одеса, 2007 р.), Всеукраїнська науково-практична конференція „Актуальні проблеми соціальної педагогіки: теорія і практика” (Чернігів, 2007 р.), Всеукраїнська наукова конференція „Другі сіверянські соціально-психологічні читання” (Чернігів, 2011 р.).

Публікації. Зміст і результати дослідження відображено у 8 публікаціях, з яких 5 статей – у наукових фахових виданнях, включених до переліку ДАК МОНмолодьспорту України.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (322 найменування), додатків. Загальний обсяг дисертації – 274 сторінки, зміст основної частини викладено на 191 сторінці комп'ютерного тексту. Текст дисертації містить 12 таблиць, 19 рисунків, 16 додатків, розміщених на 50 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, визначено мету, об'єкт, предмет, сформульовано завдання. Розкрито наукову новизну, теоретичне та практичне значення дослідження, наведено стисло характеристику використаних методів і дані про апробацію результатів, публікації та структуру дисертації.

У **першому розділі** – „Психолого-педагогічні та соціально-психологічні аспекти формування особистісної ідентичності підлітків у нуклеарній сім'ї” – висвітлено результати науково-теоретичного аналізу феномена особистісної ідентичності підлітків у контексті дитячо-батьківських та сиблінгових стосунків, її структурно-змістової організації, механізмів та особливостей формування в нуклеарній сім'ї.

Проаналізовано уявлення про феноменологію особистісної ідентичності в сучасній науці (В. Агеєв, О. Злобіна, К. Коростеліна, В. Москаленко, Н. Чепелева) та механізми її формування (М. Боришевський, Н. Манухіна, В. Татенко).

Особистісну ідентичність визначено через категорію самосвідомості. На зв'язок ідентичності і самосвідомості особистості через її самоставлення вказували Б. Ананьєв, Л. Божович, Г. Медникова, В. Мухіна, С. Рубінштейн, В. Столін. У такому розумінні вона відображає різний рівень усвідомлення тотожності індивіда самому собі, безперервності в часі власної особистості в контексті соціальної дії, що визначає її внутрішньопсихологічну та соціальну зумовленість.

Проаналізовано співвідношення в ідентичності як системі двох її провідних підструктур: особистісної і соціальної. З одного боку, вони протиставляються одна одній як полюси соціально-поведінкового континууму (В. Малахов, В. Павленко, Г. Теджфел, Дж. Тернер), а з другого – взаємопроникають, корелюють, балансують (Дж. Бріквел, У. Джеймс, Р. Дженкінс, С. Московічі, Ю. Хабермас).

Розглянуто структурні компоненти особистісної ідентичності: когнітивний, емоційний, поведінково-конативний (М. Боришевський, О. Бодальов, В. Павленко, І. Середницька). Важливої ролі в структурній організації особистісної ідентичності набуває й рефлексія (К. Коростеліна, М. Найдъонов, Т. Титаренко).

Значну увагу приділено механізмам формування особистісної ідентичності. З'ясовано, що провідними механізмами, які дають змогу

відстежити генезис особистісної ідентичності (зокрема від дифузної до позитивної) дитини підліткового віку в нуклеарній сім'ї, є ідентифікація, сепарація, диференціація, емансипація (Г. Андреева, М. Боуен, І. Булах, А. Петровський). При цьому відзначено складну сутність двох перших: переходячи на особливі рівні функціонування, вони набувають нового соціального змісту. Зокрема, в ідентифікації даються ознаки прояви асиміляції (Н. Антонова, Дж. Бріквел, Т. Яблонська), комунікації (М. Обозов, М. Пуховський, Ю. Хабермас), інтерпретації (М. Боришевський, М. Найдьонов, Т. Титаренко), а в сепарації – паритетності та відчуженості (Д. Боулбі, Н. Манухіна, В. Мухіна, Г. Стерлін). Саме ці соціально-психологічні прояви було покладено в основу теоретичної моделі та емпіричного визначення провідних соціально-психологічних механізмів формування особистісної ідентичності дитини підліткового віку в нуклеарній сім'ї. Завдяки дії цих механізмів реалізовується зв'язок між структурно-змістовою організацією особистісної ідентичності і характером сімейних стосунків.

Окрему увагу приділено розгляду сімейних детермінант особистісної ідентичності в умовах трансформації суспільства (М. Алексеєва, О. Петрунько, М. Слюсаревський, Т. Титаренко). Провідними внутрішніми детермінантами виявились: дитячо-батьківські стосунки, суб'єктна позиція підлітка у взаєминах із батьками, братами й сестрами, тип сім'ї та ставлення до неї тощо.

Розглянуто особливості організації нуклеарної сім'ї як стандартної, соціально визнаної сучасної моделі сім'ї (Б. Бергер, К. Бондаренко, В. Голофаст, Д. Попеное, Е. Тофлер), в якій має місце малодітність, індивідуалізація сімейних ролей, нуклеарне спілкування, особлива функціональність. Така специфіка сім'ї може особливим чином відобразитися на формуванні особистісної ідентичності підлітка, навіть сприяти його десоціалізації, накопиченню суб'єктивних деструкцій (І. Дементьєва, А. Синельников).

Висвітлено соціально-психологічні чинники формування особистісної ідентичності в підлітковому віці (Л. Божович, Г. Гротевант, К. Купер, Г. Стерлін, С. Хаузер, Дж. Хілл, Д. Фоллансбі). Визначено, що провідними чинниками є соціальне середовище, соціальна взаємодія (пошук нових групових авторитетів, особистісне самоствердження за одночасної соціальної незрілості); вікові особливості (кардинальні соціально-психологічні, фізіологічні та фізичні зміни, когнітивний і етичний розвиток, вироблення аксіологічного комплексу, трансформація характеру, сексуальна поведінка, розвиток самосвідомості, зміни в саморегуляції, мотивації, механізмах розвитку).

На основі проведеного аналізу розроблено теоретичну модель дослідження (рис. 1).

Рис. 1. Теоретична модель провідних механізмів формування особистісної ідентичності підлітка в нуклеарній сім'ї

У **другому розділі** – „Організація та методичні засади емпіричного дослідження соціально-психологічних механізмів формування особистісної ідентичності підлітків у нуклеарній сім'ї” – описано програму та методи дослідження, наведено й проаналізовано результати вивчення особистісної ідентичності підлітків та соціально-психологічних механізмів її формування в нуклеарній сім'ї.

Емпіричне дослідження здійснювалося в чотири етапи. На *першому* визначено психологічний зміст особистісної ідентичності молодших і старших підлітків, виявлено поширеність її типів та особливості проявів (у т. ч. у зв'язку зі статтю). Як методичний інструментарій було використано методику вивчення особистісної ідентичності Л. Шнейдер, тест „Его-стани” Е. Берна в адаптації Т. Партико та Г. Кучерявої, орієнтувальну анкету В. Смейкла та М. Кучера, опитувальник самоствавлення В. Століна, розроблений нами вербальний особистісний диференціал, шкалу самоповаги для підлітків М. Розенберга, окремі завдання методики „Я, соціально-символічні завдання” („ідентифікація”, „сила”, „егоцентризм”), методику М. Куна та Т. Мак-Партланда „Хто я такий”.

З'ясовано, що в дівчат-підлітків особистісна ідентичність раніше починає перетворюватися в позитивному напрямі: для них більшою мірою характерна тенденція до самовияву в поведінці та емоційна розвиненість. Найчастіше в підлітків із нуклеарної сім'ї формуються такі типи особистісної ідентичності, як мораторій (27,8%), дифузна (26,8%) та псевдопозитивна (24,1%), що розкриває дефекти різного характеру в стосунках і структурно-змістовій організації особистісної ідентичності. Лише 16,4% підлітків із нуклеарної сім'ї досягли позитивної особистісної ідентичності, а ще 5% – передчасної.

На *другому етапі* досліджувалися психологічний зміст і структурні особливості особистісної ідентичності підлітків (у т. ч. у зв'язку зі статтю, формою нуклеарної сім'ї, особливостями стосунків із батьками та сиблінгами). Було використано ті самі методики, що й на першому етапі, а також анкетування, шкалу сімейного оточення, невербальний колірний тест ставлень у варіанті А. Еткінда, окремі завдання методики „Я, соціально-символічні завдання”, опитувальник „Поведінка батьків і ставлення підлітків до них”, шкалу сімейної адаптації та згуртованості, шкалу міри нехтування дитини в сім'ї. Специфіку етапу становила психодіагностична робота з батьками (73 особи): вивчали роль стосунків у формуванні особистісної ідентичності підлітків.

Виявлено позитивний взаємозв'язок особистісної ідентичності підлітків із різними соціально-психологічними характеристиками стосунків у нуклеарній сім'ї – сімейною згуртованістю ($r = 0,26, p < 0,01$), експресією в сім'ї ($r = 0,23, p < 0,01$), організованістю сімейної системи ($r = 0,20, p < 0,05$), позитивним інтересом батька ($r = 0,25, p < 0,01$) та негативний взаємозв'язок –

із ворожим батьком ($r = -0,25$, $p < 0,05$), гнітючим ($r = -0,24$, $p < 0,05$) та ворожим ($r = -0,21$, $p < 0,01$) ставленням матері, конфліктністю в сім'ї ($r = -0,16$, $p < 0,05$).

Результати порівняння за t-критерієм Ст'юдента та U-критерієм Манна-Уїтні дали підстави зробити висновок, що особистісна ідентичність підлітка в нуклеарній сім'ї набуває особливого психологічного змісту залежно від особливостей дитячо-батьківських стосунків, статі як дитини, так і батьків. Зокрема, краще самоствавлення хлопця-підлітка спостерігається в стосунках рівності й близькості як із матір'ю, так і з батьком, але за можливості задовольняти потреби в певному відособленні. Психологічно більш вигідним є варіант рівності й відокремленості в стосунках сина/дочки з матір'ю, що уможливорює активне особистісне самовиявлення підлітка, на відміну від стосунків підпорядкування. Підвладна позиція дочки-підлітка в стосунках із батьком породжує потребу компенсувати недостатній обсяг спілкування та прагнення відособитися повністю. Стосунки рівності й близькості дівчат із матір'ю свідчать про досить високий рівень ідентифікації з нею.

Психологічно найгірша ситуація в материнсько-дитячих стосунках – у підлітків із дифузною та передчасною особистісною ідентичністю. Для підлітків зі статусом мораторію, позитивної і псевдопозитивної ідентичності характерним є зростання позитивної емоційної резонансності і змістовності в стосунках із матір'ю.

Роль батька в підлітковому віці важлива, але неоднозначна: хоча підлітки й намагаються відокремити своє "Я" від батькового ($r = -0,19$, $p < 0,05$), асоціюючи його з активним началом ($r = 0,15$, $p < 0,05$), все ж вони несвідомо орієнтуються на нього (за даними колірному тесту ставлень ($r = 0,14$, $p < 0,05$)) і їхній розвиток залежить від позитивного інтересу батька ($r = 0,26$, $p < 0,01$).

Метою *третього* етапу дослідження стало виявлення кола та соціально-психологічного змісту механізмів формування особистісної ідентичності. Застосування низки математико-статистичних процедур, у т. ч. факторного аналізу показників структурно-змістової організації особистісної ідентичності та соціально-психологічних характеристик сімейних стосунків, дало змогу виявити та визначити такі соціально-психологічні механізми її формування, як ідентифікація (в соціально-психологічних варіантах асиміляції, кліше-комунікації, інтерпретації), сепарація (усамітнення й паритетності), диференціація та емансипація.

Зміст механізму *ідентифікації-асиміляції* полягає в емоційно теплій несвідомій залежності від сім'ї; пасивній конфронтації сімейній моралі; некритичній самоповазі; екстернальності, несамостійності; підвладній "Я"-позиції; взаєморозумінні з батьками, їхній ідеалізації.

Соціально-психологічний механізм *ідентифікації-кліше-комунікації* розкривається через стислі, клішовані і повторювані повідомлення;

"холодний" емоційний зв'язок; активну екстернальність; потребу в нових копінг-стратегіях; прагматизм і маніпуляцію в стосунках.

Сутність *ідентифікації-інтерпретації* полягає в такому: співчутлива, рефлексивна близькість із батьками; усвідомлення батьківського ставлення; рефлексивна самоповага та аналітичність "Я"; інтерес до знань про себе та стосунки в сім'ї; свідоме визнання та оцінювання моральних приписів сім'ї.

З-поміж перелічених соціально-психологічних варіантів ідентифікації інтерпретація є вищою за рівнем соціально-психологічного функціонування з огляду на її істотно свідомий характер, активну суб'єктну позицію підлітка, конструктивну роль агентів соціального впливу. Менш адаптивну функцію виконує ідентифікація в соціально-психологічному варіанті асиміляції: за позитивної ролі агентів соціального впливу відзначається несвідомий рівень функціонування і пасивна суб'єктна позиція підлітка. Найбільш ускладнений зв'язок показників структурно-змістової організації особистісної ідентичності в контексті соціально-психологічних характеристик сімейних стосунків, що супроводжується суперечностями деструктивного характеру, має ідентифікація в соціально-психологічному варіанті кліше-комунікації.

Сепарація-усамітнення втілюється в браку емоційного резонансу в стосунках із батьками; загостреному відчутті самотності; уразливій самоповазі; авторитарності і неавторитетності батьків; захисній поведінці; нереалізованому бажанні змінити стосунки з батьками.

Соціально-психологічний зміст *паритетної сепарації* розкривається через одночасну актуалізацію потреби у відокремленні/свободі і взаємозалежності; побудову підлітково-батьківських стосунків на рівні дорослих; творчу регуляцію стосунків із батьками; прагнення самоствердитися через самостійне розв'язання життєвих завдань.

Соціально адаптивного характеру набуває сепарація в соціально-психологічному варіанті паритетності, за якої має місце активна суб'єктна позиція підлітка, горизонтальний ракурс відособлення від батьків на паритетних засадах, спрямованість на людей.

Дія *диференціації* у формуванні особистісної ідентичності підлітка проявляється в таких характеристиках: позитивна самооцінка; поєднання належності і відчуженості; критичне ставлення до дорослих; неінфантильна відкрита поведінка; досвід розкриття особистісних потенційних можливостей. Цей соціально-психологічний механізм поєднує в собі і ознаки ідентифікації в соціально-психологічному варіанті інтерпретації, і сепарації-паритетності.

Емансипація полягає в небажанні наслідувати членів сім'ї, рішучих діях, прагненні бути самостійним від моральних приписів сім'ї.

Емансипація як соціально-психологічний механізм активно функціонує в перетворенні особистісної ідентичності і формуванні її позитивного типу

насамперед у первинно повній нуклеарній сім'ї, що дає змогу говорити про її конструктивний потенціал за відповідних умов.

Зафіксовано також ознаки ідеалізації (бажання кращого сімейного благополуччя, готовність відповідати уявленням оточення, бути покірливим, здатним відповідати за свої дії) та інфантилізації (поведінка его-стану Дитини в згуртованій батьківській сім'ї).

Зміст виявлених механізмів підтвердили результати психодіагностичної роботи з батьками (насамперед із матерями) підлітків та результати факторного аналізу показників структурно-змістової організації особистісної ідентичності різних типів. З'ясовано, наприклад, що підлітки з дифузною особистісною ідентичністю є найбільш знехтуваними в сім'ї порівняно з підлітками інших типів ($p \leq 0,01$).

Функціональних способів зміни структурно-змістової організації особистісної ідентичності підлітків із повної нуклеарної сім'ї більше, вони чіткіше репрезентують свою траєкторію реалізації як конструктивне перетворення порівняно з підлітками з неповної сім'ї. Істотного значення набуває актуалізація такого соціально-психологічного варіанта ідентифікації, як інтерпретація. Це підтверджує позитивну роль наявності батька у формуванні особистісної ідентичності підлітків із повної нуклеарної сім'ї.

Отримані результати показують, що підліток із сиблінговою позицією старшої дитини використовує більше функціональних способів перетворень у структурно-змістовій організації своєї ідентичності, щоб змінити режим її функціонування, чим виявляє активну особистісну позицію. Водночас ця позиція має амбівалентний характер: він не завжди прагне свідомо підвищити рівень організації особистісної ідентичності, покращити стосунки, йому властиві й протилежні тенденції. Це може свідчити про наявність внутрішнього конфлікту, ускладнену траєкторію особистісного перетворення. Підлітки в сиблінговій позиції одинака та молодшої дитини видаються в цьому плані більш передбачуваними.

Було зроблено висновок про те, що найбільш ефективним для формування позитивної особистісної ідентичності підлітків у нуклеарній сім'ї є ідентифікація-інтерпретація, а також диференціація та емансипація.

У **третьому розділі** – „Психокорекційний контекст дії соціально-психологічних механізмів формування особистісної ідентичності підлітків” – описано *четвертий етап* емпіричного дослідження, на якому проведено психокорекційну роботу, узагальнено її результати.

Завдання психокорекційної роботи полягали в розкритті та реалізації змісту позитивного типу особистісної ідентичності, активізації саморефлексії, оволодінні навичками саморегуляції на основі врахування виявленого на попередніх етапах змісту соціально-психологічних механізмів формування відповідного типу особистісної ідентичності підлітків.

Програма психокорекції включала дев'ять двогодинних занять недирективної групової роботи. До окремих психокорекційних занять було залучено батьків. Сформовано три експериментальні та одну контрольну групи за критерієм типу особистісної ідентичності підлітків: дифузної, псевдопозитивної, мораторію. При формуванні груп ураховано такі параметри, як стать підлітка, форма нуклеарної сім'ї. Між учасниками експериментальних і контрольної груп не було значущих відмінностей за названими характеристиками. Враховані також такі параметри, як структурно-змістова організація особистісної ідентичності підлітків, характер стосунків у сім'ї.

Для розв'язання поставлених завдань було обрано такі засоби та форми роботи: а) групова діяльність (психокорекційні вправи і рольові ігри, метафори та елементи психодрами, візуалізація образів, малювання, активне слухання класичної музики, асоціації на закінчення речень, психогімнастика, соціометричні та гештальттехніки); б) індивідуальні бесіди; в) залучення батьків до окремих психокорекційних занять; г) автодидактика як спосіб життя підлітків та їхніх батьків.

Психологічний зміст позитивного типу ідентичності було взято за зразок, на який треба орієнтувати зміни ідентичності решти трьох типів. Відповідно в процесі психокорекційної роботи застосовувалися прийоми, спрямовані на актуалізацію дії насамперед механізмів ідентифікації-інтерпретації, диференціації, паритетної сепарації з матір'ю (як більш передбачуваного за емансипацію).

З-поміж трьох груп ефективніше працювали підлітки з псевдопозитивною ідентичністю та мораторієм, при цьому перші постійно намагалися привернути до себе увагу. Психологічно важче було організувати роботу дифузної групи підлітків і їхніх батьків, які найбільше виявляли недовіру й пасивність, емоційну нестриманість під час занять, гірше їх відвідували.

Позитивні зміни в результаті психокорекційного впливу найвиразніше відобразилися в значущій динаміці показників типу і структурно-змістової організації особистісної ідентичності, характеру підлітково-батьківських стосунків в експериментальних групах. Аналіз співвідношення показників шкали особистісної ідентичності у 104 підлітків з експериментальних і контрольної груп до і після психокорекції виявив, що в перших він зріс ($p \leq 0,01$), на відміну від других. В експериментальних групах зросли також показники автономії з батьком, активної поведінки ($p \leq 0,001$), самоприйняття, самоповаги, когнітивної оцінки, сили поведінки, непослідовності матері та автономії з нею ($p \leq 0,01$), самокерування, самозвинувачення ($p \leq 0,05$). Після корекції підлітки репрезентували себе як більш відкритих, розумних ($p \leq 0,001$), сильних ($p \leq 0,01$), балакучих ($p \leq 0,05$). Деякі показники виявили

обернену тенденцію: зниження сімейного контролю, конфліктності в сім'ї, директивності матері ($p \leq 0,05$).

Водночас лише окремі показники підлітків із контрольної групи продемонстрували динаміку різного характеру на вірогідно значущому рівні: знизилася орієнтованість на досягнення ($p \leq 0,01$), зросли самоповага, відкритість, ерудованість ($p \leq 0,05$).

Результати психокорекційної роботи показують, що формування позитивної особистісної ідентичності можливе за умови актуалізації таких соціально-психологічних механізмів, як ідентифікація-інтерпретація, паритетна сепарація, диференціація (рис. 2–4).

Аналіз отриманих результатів показав, що на статистично значущому рівні внаслідок експериментального впливу в усіх трьох експериментальних групах вдалося актуалізувати ідентифікацію-інтерпретацію. Особливо виразно цей механізм продемонстрував свою дію в групі підлітків із дифузною ідентичністю та мораторієм. Також у цих групах найвиразніше проявилася диференціація. В усіх трьох експериментальних групах зафіксована дія паритетної сепарації. У псевдопозитивних підлітків цей механізм діяв більш яскраво, ніж ідентифікація-інтерпретація.

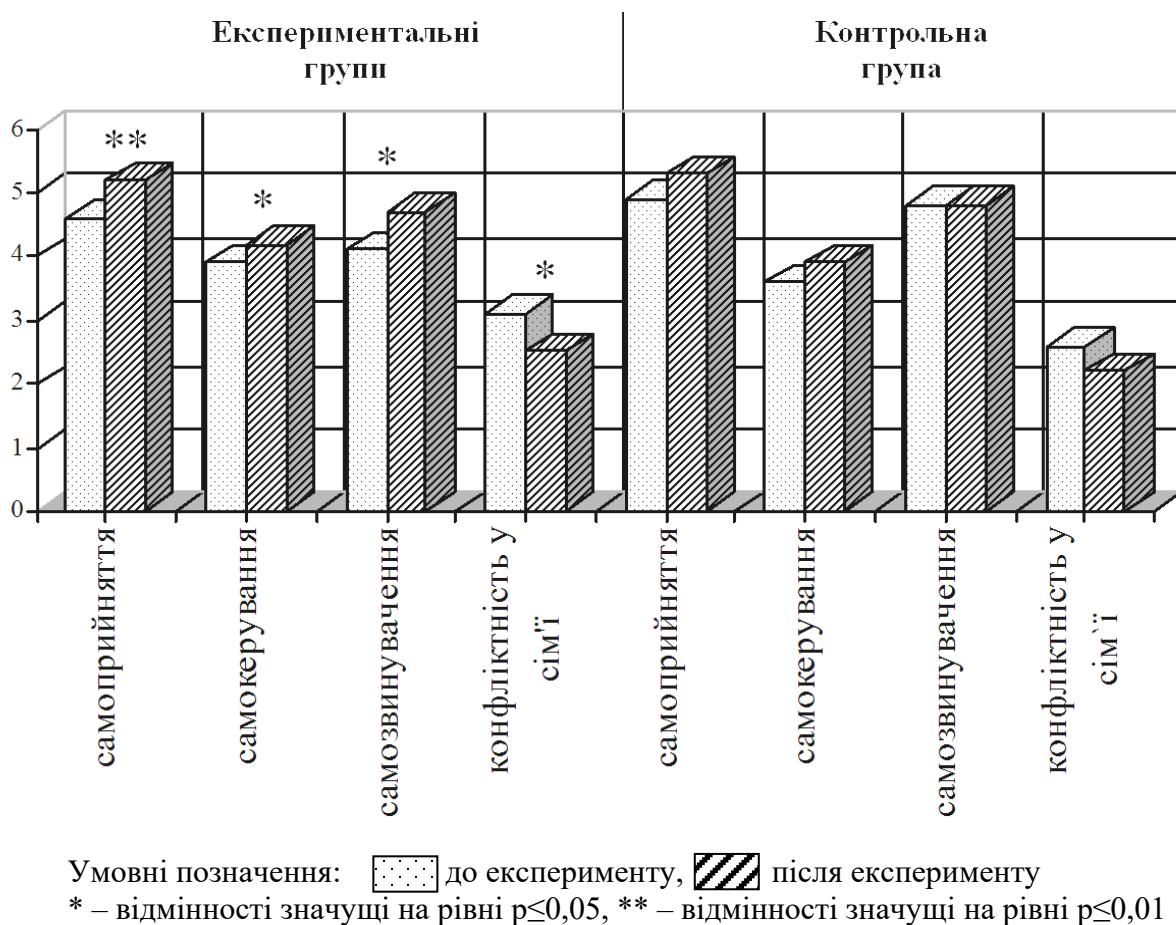
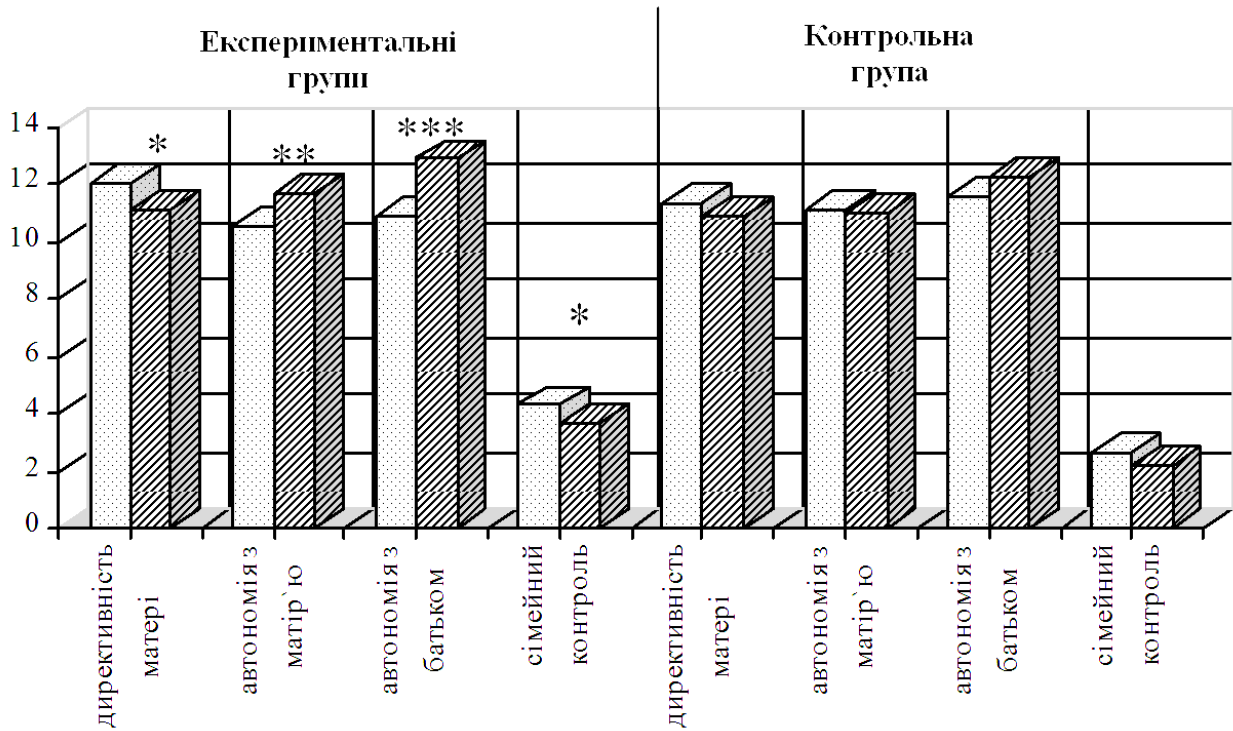

Рис. 2. Зміна показників структурно-змістової організації ідентичності, характеру стосунків у результаті актуалізації механізму ідентифікації-інтерпретації

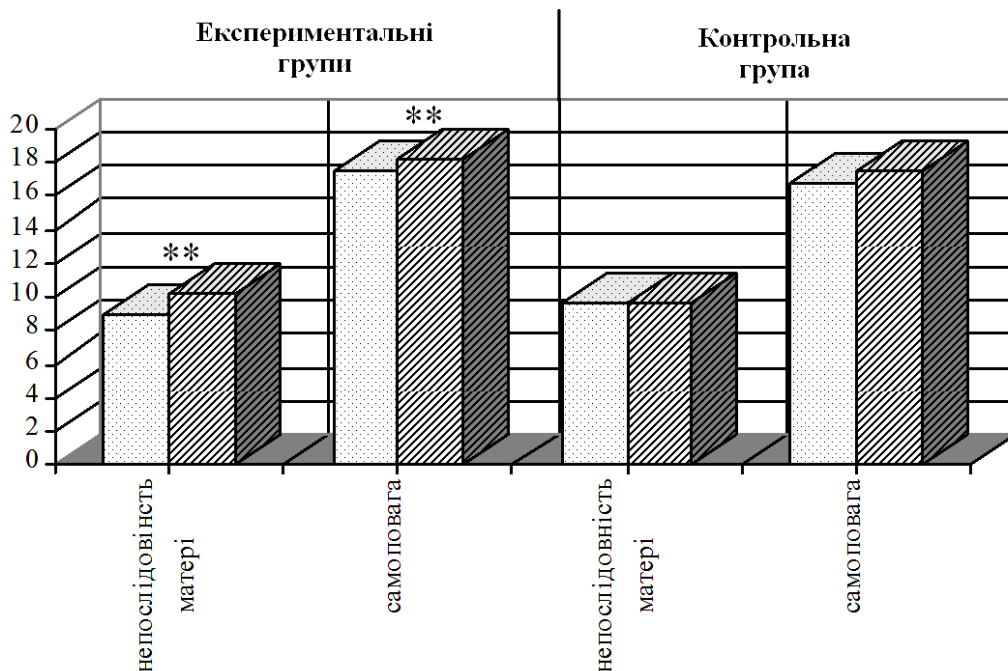
Умовні позначення: до експерименту, після експерименту
 * – відмінності значущі на рівні $p \leq 0,05$, ** – відмінності значущі на рівні $p \leq 0,01$,
 *** – відмінності значущі на рівні $p \leq 0,001$

Рис. 3. Зміна показників структурно-змістової організації ідентичності, характеру стосунків у результаті дії механізму паритетної сепарації

Умовні позначення: до експерименту, після експерименту
 ** – відмінності значущі на рівні $p \leq 0,01$

Рис. 4. Зміна показників структурно-змістової організації ідентичності, характеру стосунків у результаті актуалізації механізму диференціації

Конструктивний процес формування особистісної ідентичності підлітків у сім'ї криє в собі послаблення ролі ідентифікації-асиміляції, ідентифікації-кліше-комунікації та сепарації-усамітнення з батьками (більше стосується матері), а з другого – актуалізацію ідентифікації-інтерпретації, диференціації, паритетної сепарації.

Отже, отримані результати довели ефективність і практичну доцільність проведеної психокорекційної роботи.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичний та емпіричний аналіз особистісної ідентичності підлітків із нуклеарної сім'ї; розроблено структурно-функціональну модель механізмів формування особистісної ідентичності підлітків; визначено зміст соціально-психологічних механізмів її формування; запропоновано програму її психокорекції в контексті стосунків із батьками. Результати проведеного дослідження дали підстави для формулювання таких висновків.

1. Феномен особистісної ідентичності підлітка в нуклеарній сім'ї визначено як зумовлений особливостями сучасної сім'ї динамічно-сталий структурно-змістовий конструкт. В основі такої зумовленості в підлітковому віці лежить дія соціально-психологічних механізмів: ідентифікації (у варіантах асиміляції, кліше-комунікації, інтерпретації), сепарації (усамітнення та паритетності), диференціації та емансипації.

2. Ідентифікація-асиміляція орієнтує на емоційно теплу несвідому залежність від сім'ї, позитивне самооцінювання, некритичну самоповагу, взаєморозуміння з батьками. Ідентифікація-кліше-комунікація реалізується в стислих, клішованих повідомленнях, "холодному" емоційному зв'язку, нових копінг-стратегіях. Ідентифікація-інтерпретація орієнтує на співчутливо-рефлексивну близькість із батьками, усвідомлення батьківського ставлення, рефлексію та аналітичність "Я", свідоме визнання та оцінювання моральних приписів сім'ї. Сепарація-усамітнення актуалізує відчуття самотності та потребу в емоційному резонансі з батьками, уразливу самоповагу, поведінку захисного характеру. Паритетна сепарація полягає в одночасній актуалізації потреби у відокремленні/свободі і взаємозалежності, побудові підлітково-батьківських стосунків на рівні дорослих, прагненні самоствердитися через самостійне розв'язання життєвих завдань. Диференціація активізує позитивну самооцінку, критичне ставлення до дорослих, досвід розкриття особистісних потенційних можливостей. Емансипація реалізується в рішучих діях, прагненні бути самостійним від моральних приписів сім'ї.

3. Зафіксовано, що актуальна дія механізму ідентифікації-асиміляції має місце у формуванні мораторію та псевдопозитивної особистісної ідентичності підлітків. Цей механізм діє в усіх сиблінгових позиціях підлітка, а в старших і молодших підлітків має місце передусім у стосунках із матір'ю. Провідну роль у стосунках із матір'ю він відіграє й у неповній нуклеарній сім'ї.

Ідентифікація-кліше-комунікація виразніше спрацьовує у формуванні дифузної особистісної ідентичності підлітків, меншою мірою – у випадку мораторію.

Ідентифікація-інтерпретація має місце у формуванні позитивної особистісної ідентичності підлітка з повної сім'ї, передусім одинака та старшої дитини, в стосунках із батьком.

Паритетна сепарація в стосунках із батьком визначає формування псевдопозитивної та дифузної особистісної ідентичності підлітка і спорадично актуалізується в підлітка, що є молодшою дитиною.

Сепарація-усамітнення проявляється під час формування мораторію та дифузної особистісної ідентичності підлітка, її спорадичну актуалізацію зафіксовано в сиблінговій позиції одинака.

Механізми емансипації від батька в повній нуклеарній сім'ї та спорадичної диференціації найвиразніше діють під час формування позитивної особистісної ідентичності підлітка.

4. У процесі психокорекційної роботи з підлітками в результаті застосування прийомів, спрямованих на актуалізацію дії механізмів ідентифікації-інтерпретації, диференціації та паритетної сепарації, було досягнуто значущих зрушень в ідентичності дифузного і псевдопозитивного типу та мораторію в напрямі формування рис позитивного типу ідентичності: підвищення самоприйняття, самокерування та самоповаги, рефлексії, зниження конфліктності в сім'ї.

Перспективи подальших досліджень вбачаються в більш глибокому вивченні особливостей формування передчасної особистісної ідентичності підлітків у батьківській сім'ї. Важливим є вивчення змісту соціально-психологічних механізмів формування різних типів особистісної ідентичності підлітків залежно від статі, сиблінгової позиції, місця проживання, особливостей їхньої дії не лише в нуклеарній, а й багатопокілінній сім'ї.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

А) Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. До проблеми сутності ідентичності та її розуміння // Наука і освіта (Спецвипуск. Проект професора О.П. Саннікової „Психологія особистості: теорія, досвід, практика”). – 2007. – № 8–9. – С. 41–45.

2. Детермінанти та особливості особистісної ідентичності сучасного підлітка // Актуальні проблеми психології: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія : [зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка, М.В. Папучі]. – Київ – Ніжин, 2008. – Т. 10. – Вип. 6, ч. 1. – С. 208–212.

3. Фактори формування особистісної ідентичності в сучасній сім'ї // Соціальна психологія. – 2008. – № 2. – С. 124–131.

4. Переживання підлітками кризи особистісної ідентичності у батьківській сім'ї // Актуальні проблеми психології: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості : [зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка, М.В. Папучі]. – Київ, 2011. – Т. 11. – Вип. 4, ч. 2. – С. 154–162.

5. Можливості соціально-психологічних корекційних практик у формуванні особистісної ідентичності підлітка // Вісник ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка. Серія : Психологічні науки : [зб. наук. праць у 2 т. / гол. ред. М.О. Носко]. – Чернігів : ЧДПУ, 2011. – Т. 2. – Вип. 94. – С. 112–116.

Б) Оpubліковані праці апробаційного характеру:

6. Про сутність психологічних механізмів розвитку особистості // Вісник ЧДПУ імені Т.Г. Шевченка. Серія: Психологічні науки : [зб. наук. праць / наук. ред. М.А. Скок]. – Чернігів : ЧДПУ, 2007. – Вип. 49. – С. 44–46.

7. Механізми формування та розвитку особистісної ідентичності у підлітковому віці // Вісник ЧДПУ імені Т.Г. Шевченка. Серія : Психологічні науки : [зб. наук. праць у 2 т. / наук. ред. М.А. Скок]. – Чернігів : ЧДПУ, 2008. – Т. 2. – Вип. 59. – С. 102–106.

8. Особливості особистісної ідентичності підлітків із сімей різного типу // Вісник ЧДПУ імені Т.Г. Шевченка. Серія : Психологічні науки : [зб. наук. праць у 2 т. / наук. ред. М.А. Скок]. – Чернігів : ЧДПУ, 2009. – Т. 2. – Вип. 74. – С. 98–101.

АНОТАЦІЇ

Примак Ю.В. Соціально-психологічні механізми формування особистісної ідентичності підлітків у нуклеарній сім'ї. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Київ, 2012.

Дисертація присвячена вивченню соціально-психологічних механізмів формування особистісної ідентичності дитини підліткового віку в нуклеарній сім'ї.

У роботі представлено результати дослідження, які демонструють зміст соціально-психологічних механізмів ідентифікації (у варіантах асиміляції, кліше-комунікації, інтерпретації), сепарації (усамітнення та паритетності), диференціації, емансипації. Досліджено їхнє місце у формуванні особистісної ідентичності підлітка в повній і неповній нуклеарній сім'ї, основних сиблінгових позиціях.

Розроблено програму соціально-психологічної корекції структурно-змістової організації особистісної ідентичності підлітка на основі актуалізації

дії виявлених соціально-психологічних механізмів, результати апробації якої засвідчили ефективність впливу на розвиток структурно-змістової організації особистісної ідентичності.

Ключові слова: нуклеарна сім'я, особистісна ідентичність підлітка, ідентифікація-асиміляція, ідентифікація-кліше-комунікація, ідентифікація-інтерпретація, сепарація-усамітнення, паритетна сепарація, диференціація, емансипація.

Примак Ю.В. Социально-психологические механизмы формирования личностной идентичности подростков в нуклеарной семье. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.05 – социальная психология; психология социальной работы. Институт социальной и политической психологии НАПН Украины, Киев, 2012.

В диссертации представлены результаты исследования социально-психологических механизмов формирования личностной идентичности подростков в нуклеарной семье. В работе отражены теоретические обоснования, методологические основы изучения личностной идентичности и её механизмов. Раскрыта её сущность как отражение разного уровня осознания тождественности индивида самому себе, непрерывности во времени собственной личности в контексте социального действия, в чём проявляется её социально-психологическая обусловленность. В аспекте значимых особенностей отношений в семье между родителями и подростками личностная идентичность приобретает соответствующую структурно-содержательную организацию. Структура личностной идентичности рассматривается по следующим составляющим: когнитивная, эмоциональная, поведенческая. Важное значение в структурной организации личностной идентичности принадлежит рефлексии.

Рассмотрены семейные детерминанты личностной идентичности в условиях социальных трансформаций. Исследованы значимые факторы формирования личностной идентичности в подростковом возрасте.

Разработана модель ведущих механизмов формирования личностной идентичности подростка в нуклеарной семье. В частности выделены следующие: идентификация, сепарация, дифференциация, эмансипация. Раскрыта особая социально-психологическая сложность первых двух.

Обоснован методический инструментарий исследования структурно-содержательной организации личностной идентичности подростков и их отношений в семье. Определены особенности личностной идентичности подростков женского и мужского пола из нуклеарных семей разной формы. Исследованы особенности личностной идентичности младших и старших

подростков. Выявлена роль отношений подростков с матерью и отцом в формировании их личностной идентичности.

В работе утверждается, что благодаря действию ведущих социально-психологических механизмов формирования личностной идентичности подростка в нуклеарной семье реализуется связь между особенностями структурно-содержательной организации личностной идентичности и характером детско-родительских отношений.

Выявлены социально-психологические механизмы формирования определённого типа личностной идентичности подростков (с учётом их основных сиблинговых позиций и формы нуклеарной семьи): идентификация (в социально-психологических вариантах ассимиляции, клише-коммуникации, интерпретации), сепарация (отчуждения и паритетности), дифференциация и эмансипация. Особое внимание уделено рассмотрению социально-психологического содержания этих механизмов.

Выяснено, что среди социально-психологических вариантов идентификации, интерпретация имеет высший уровень социально-психологического функционирования, проявляясь в сознательном характере действия, активной субъектной позиции подростка, конструктивной роли агентов социального влияния. Менее адаптивную роль выполняет идентификация в социально-психологическом варианте ассимиляции: при позитивной роли агентов социального влияния отмечается бессознательный уровень функционирования и пассивная субъектная позиция подростка. Наиболее сложную связь показателей структурно-содержательной организации личностной идентичности в контексте социально-психологических характеристик семейных отношений имеет идентификация в социально-психологическом варианте клише-коммуникации, которая раскрывает противоречия деструктивного характера.

Социально адаптированный характер приобретает сепарация в социально-психологическом варианте паритетности, при котором имеет место активная субъектная позиция подростка, горизонтальный ракурс обособления от родителей на паритетных началах, направленность на людей.

Дифференциация как социально-психологический механизм содержит признаки идентификации-интерпретации и паритетной сепарации.

Эмансипация как социально-психологический механизм активно функционирует в преобразовании личностной идентичности и формировании её позитивного типа, прежде всего в первично полной нуклеарной семье, что свидетельствует о её конструктивном потенциале при определённых условиях.

Установлено, что функциональных способов изменений структурно-содержательной организации личностной идентичности подростков из полной нуклеарной семьи больше. Они представляют свою траекторию реализации в более конструктивном ракурсе, чем подростки из неполной и

бинуклеарной семьи. Важным аспектом в данном процессе является действие социально-психологического механизма идентификации-интерпретации благодаря отцу. Подросток в сиблинговой позиции старшего ребёнка также использует больше функциональных способов изменений структурно-содержательной организации своей личностной идентичности, носящих, однако, амбивалентный характер.

Доказано, что устранение дефектов в структурно-содержательной организации личностной идентичности подростка может быть достигнуто путем внедрения специальной психокоррекционной программы по актуализации таких социально-психологических механизмов, как идентификация-интерпретация, дифференциация, паритетная сепарация (как более предсказуемого по сравнению с эмансипацией).

Ключевые слова: нуклеарная семья, личностная идентичность подростка, идентификация-ассимиляция, идентификация-клише-коммуникация, идентификация-интерпретация, сепарация-удинение, паритетная сепарация, дифференциация, эмансипация.

Prymak Y.V. The social and psychological mechanisms of adolescents' personal identity formation in a nuclear family. – Manuscript.

Dissertation for Candidate Degree in Psychological Sciences in speciality 19.00.05 – Social Psychology; Psychology of Social Work. – Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, 2012.

The dissertation is devoted to study of social and psychological mechanisms of adolescents' personal identity formation in a nuclear family.

The paper presents the results of the research which demonstrate the content of social and psychological mechanisms of identification (in the manifestations of assimilation, cliché-communication, interpretation), separation (solitude and parity), emancipation, differentiation. Their place in adolescents' personal identity formation in complete and incomplete nuclear families, basic sibling positions is explored. The role of these mechanisms in adolescents' personal identity formation in different variants of nuclear family is considered.

The program of social and psychological correction of structural and contentive organization of adolescent's personal identity in the context of child-parent relationships due to actualization of these social and psychological mechanisms is developed. The results of its this program's approbation have demonstrated its effectiveness off influence on structural and contentive organization of personal identity development.

Key words: nuclear family, personal identity of adolescent, identification-assimilation, identification-cliché-communication, identification-interpretation, separation-solitude, parity separation, differentiation, emancipation.

*Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
серія KB № 17500-6250 ПР від 16.11.2010 р.*

Підписано до друку 07.11.2012 р. Формат 60x90 1/16.

Папір офсетний. Друк на різнографі.

Ум. друк арк. 0,9. Обл.-вид. 0,9.

Наклад 100 прим. Зам. № 613.

Редакційно-видавничий відділ ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка.

14013, вул. Гетьмана Полуботка, 53, к. 208.

Тел. 65-17-99

Chnpu.tipograf@gmail.com

